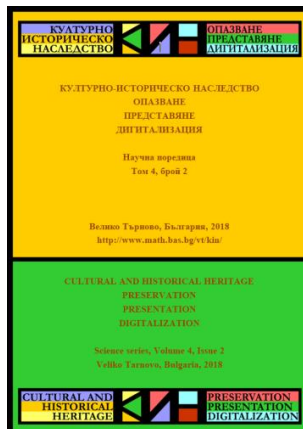

Science series
**Cultural and Historical
Heritage:
Preservation,
Presentation,
Digitalization**
Volume 4, Issue 2, 2018

Editors
Petko St. Petkov
Galina Bogdanova

**Institute of Mathematics and
Informatics, BAS**

RPL "P. R. Slaveykov"
Veliko Tarnovo, Bulgaria

ISSN: 2367-8038
Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научна поредица
**Културно-историческо
наследство:
опазване,
представяне,
дигитализация**
Том 4, брой 2, 2018

Редактори
Петко Ст. Петков
Галина Богданова

**Институт по математика
и информатика, БАН**

РНБ „П. Р. Славейков“
Велико Търново, България

Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova
**Pilgrimage of Believers with Special Needs at the Heart of Holly
Mountain of Sofia City – Study and Paradoxes of a Mission Almost
Impossible Today**
Pages 229-269

Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова
**Поклонничеството на вярващите със специални потребнос-
ти в сърцето на софийската Света гора – проучване и парадокси
на една почти невъзможна мисия днес**
Страници 229-269

http://www.math.bas.bg/vt/kin/files/papers/4_2/15-KIN-4-2-2018.pdf

Материалите в сборника са обект на авторско право.

Разрешение за направа на електронни или хартиени копия на част или на цяла публикация за лично или обучително ползване се предоставя без заплащане, при условие, че копията не са направени или разпространявани с цел печалба или търговска изгода и че копията са съпроводени с това съобщение и пълно цитиране на първата страница. За копиране под друга форма, за препубликуване или публикуване на сървъри се изисква предварително специално разрешение и/или заплащане.

Том 4, брой 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научни редактори:

проф. д-р Петко Ст. Петков, доц. д-р Галина Богданова

Технически редактори:

гл. ас. д-р Николай Ноев, гл. ас. д-р Калина Сотирова-Вълкова, гл. ас. д-р Галя Георгиева-Цанева, Паскал Пиперков

© Авторски колектив, 2018

Издание на:

Институт по математика и информатика при Българска академия на науките
Регионална народна библиотека „П. Р. Славейков”, гр. В. Търново, България
Съюз на учените в България, клон Велико Търново, България

This work is subject to copyright.

Permission to make digital or hard copies of portions of this work for personal or classroom use is granted without fee, provided that the copies are not made or distributed for profit or commercial advantage and that the copies bear this notice and the full citation on the first page. To otherwise reproduce or transmit in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage retrieval system or in any other way requires written permission from the publisher.

Volume 4, Issue 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Editors:

Prof. Phd. Petko St. Petkov, Assoc. prof. Phd. Galina Bogdanova

Copy editors:

Assist. prof. Phd. Nikolay Noev, Assist. prof. Phd. Kalina Sotirova-Valkova, Assist. prof. Phd. Galya Georgieva-Tsaneva, Paskal Piperkov

© Editors, authors of papers, 2018

Published by:

Institute of mathematics and informatics at Bulgarian Academy of Sciences
Regional Public Library “P. R. Slaveykov”, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Union of scientists in Bulgaria, Veliko Tarnovo branch, Bulgaria

СЪДЪРЖАНИЕ / TABLE OF CONTENT

Предговор	5
Preface.....	7
Съдържание / Table of Content	9
<i>Мирко Робов</i> , Концепцията на проф. Атанас Божков за интериора на църквата „Св. Димитър“	11
<i>Mirko Robov</i> , The Concept of Prof. Atanas Bozhkov for the Interior of the Church “St. Dimitar”	11
<i>Дмитрий Анатольевич Рытов</i> , Образователные возможности мультимедийных продуктов учебно-методического комплекта по предмету «Музыка» (автор Д. А. Рытов), направленных на сохранение нематериального культурного наследия России	18
<i>Dmitrii Anatolyevich Rytov</i> , Educational Opportunities of Multimedia products of Educational-Methodical Complex on the Subject “Music” (Author D.A. Rytov), Aimed at Preserving the Intangible Cultural Heritage of Russia.....	18
<i>Мария Димова, Детелин Лучев, Десислава Панева-Маринова</i> , Технологии и средства за реализиране на метода „разказване на история“ за представяне на национално културно наследство	30
<i>Maria Dimova, Detelin Luchev, Desislava Paneva-Marinova</i> , Technology and Resources to Implement the Method “Story Telling” for the Presentation of National Cultural Heritage	30
<i>Негослав Събев, Галина Богданова</i> , Дигитална и физическа достъпност на туристическите обекти в България	38
<i>Negoslav Sabev, Galina Bogdanova</i> , Digital and Physical Accessibility of Tourist Places in Bulgaria	38
<i>Светослав Ангелов Косев, Атанас Димитров Марков</i> , Форум за триизмерна и компютърна графика – VISION. Пресечна точка на артистичните среди, образованието и индустрията	59
<i>Svetoslav Angelov Kossev, Atanas Dimitrov Markov</i> , Forum of Three-Dimensional and Computer Graphics – VISION. The Intersection Point of Artistic Circles, Education and Industry	59
<i>Искра Лакова, Любомир Методиев, Камен Каменов, Валери Сачански, Георги Грънчовски</i> , Научното наследство на Геологическия институт при БАН: научни списания, монографии, геоложки карти и колекции.....	67
<i>Iskra Lakova, Lubomir Metodiev, Kamen Kamenov, Valeri Sachanski, Georgi Granchovski</i> , Scientific Heritage of the Geological Institute at the BAS: Scientific Journals, Monographs, Geological Maps, and Collections.....	67
<i>Стоян Капралов, Пенка Иванова</i> , Нестор Марков и неговият принос в обучението по математика през Възраждането	80
<i>Stoyan Kapralov, Penka Ivanova</i> , Nestor Markov and his Contribution to Education in Mathematics During the National Revival	80
<i>Мирко Робов</i> , Църквата „Св. Димитър“ в градоустройствената среда на Търново /12-13 век/	92
<i>Mirko Robov</i> , The Church “St. Dimitar” in the Town-planning Environment of Tarnovo /12-13 Century/	92
<i>Лиана Гълъбова</i> , Предизвикателства на опазването, дигитализацията и представянето на българското църковно материално и нематериално наследство при взаимодействието на секуларизационните и десекуларизационни процеси на XX и XXI векове	110
<i>Liana Galabova</i> , Challenges of Preservation, Digitalization, and Presentation of Tangible and Intangible Bulgarian Church Heritage in the Interaction of Secularization and Desecularization Processes of 20 th and 21 st Centuries.....	110
<i>Елена Шатъко</i> , Паспортизация колоколов Гродненской области Беларуси	150
<i>Elena Shatko</i> , Pasportisation of Bells from Grodno Region Belarus.....	150
<i>Галия Тодорова</i> , Отпустителният чин според ръкописите № 48, 50 и 52 съхранявани в Научен архив БАН.....	178
<i>Galya Todorova</i> , Release Rank According to the Manuscripts № 48, 50 and 52 Stored in the Scientific Archive of BAS... 178	
<i>Виолина Атанасова</i> , Три емблематични индийски личности в българското възприемане на Индия. XX век	193
<i>Violina Atanasova</i> , Three Emblematic for the Bulgarian Perception of Indian Persons. 20 th Century	193

Габриела Ванцарова, Дарина Илиева, Историята на тракийските българи в документи. Култура на паметта	214
Gabriela Vaptzarova, Darina Ilieva, The History of the Thracian Bulgarians in Documents. Culture of Memory	214
Калоян Николов, Ролята на съвременните информационни технологии при запазването на Нематериалното културно наследство	223
Kaloyan Nikolov, The Role of Modern Information Technologies in Preservation of the Intangible Cultural Heritage	223
Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова, Поклонничеството на вярващите със специални потребности в сърцето на софийската Света гора – проучване и парадокси на една почти невъзможна мисия днес	229
Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova, Pilgrimage of Believers with Special Needs at the Heart of Holly Mountain of Sofia City – Study and Paradoxes of a Mission Almost Impossible Today	229
Галина Богданова, Николай Ноев, Детелин Лучев, Жолт Ласло Маркус, Представяне на цифрови обекти тип „камбана“ в Интернет базирани приложения: “BellKnow” и “BOOK@HAND Bells”	270
Galina Bogdanova, Nikolay Noev, Detelin Luchev, Zsolt László Márkus, Introducing Digital Bell Objects in Web Based and Mobile Applications: “BellKnow” and “BOOK@HAND Bells”	270
Евгени Коев, Съществувало ли е праисторическо скално светилище в местността „Бел мел“ на Беляковското плато, община Велико Търново?	284
Evgeni Koev, Has There Been a Prehistoric Rock Sanctuary in the “Bel Meil” Area on the Belyakovsko Plateau, Veliko Turnovo Municipality?	284
Публикации по проект „Изследване на математически технологии за анализ на физиологични данни с включване на функционалност за хора със зрителен дефицит“ с номер на договор с фонд „Научни изследвания“ (ФНИ): ДМ 12/3 от 20.12.2017 г.	303
Publications under the Project “Exploration of Mathematical Physiological Data Analysis Techniques with Functionality for People with Visual Deficiency” under the Contract Number with the Scientific Research Fund (NSF): DM 12/3 (20.12.2017)	303
Галия Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Николай Ноев, Бази от данни за съхранение на физиологична информация – обзор	304
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Nikolay Noev, Database for Storage of Physiological Information – Overview	304
Галия Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Създаване на база от данни за съхранение на кардиологична информация	314
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Creation of Database for Storage of Physiological Information	314

ПОКЛОННИЧЕСТВОТО НА ВЯРВАЩИТЕ СЪС СПЕЦИАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ В СЪРЦЕТО НА СОФИЙСКАТА СВЕТА ГОРА – ПРОУЧВАНЕ И ПАРАДОКСИ НА ЕДНА ПОЧТИ НЕВЪЗМОЖНА МИСИЯ ДНЕС

Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова

Издателство „Инле“, София, България

PILGRIMAGE OF BELIEVERS WITH SPECIAL NEEDS AT THE HEART OF HOLLY MOUNTAIN OF SOFIA CITY – STUDY AND PARADOXES OF A MISSION ALMOST IMPOSIBLE TODAY

Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova

INLE Publishers, Sofia, Bulgaria

e-mail: contact@inlebooks.com, lianagalabova@abv.bg

Abstract: *Resent requirement of elementary accessibility of church monuments at the historical centre of Sofia city for visitors, dwellers, servants, pilgrims, and tourists with difficulties is still a social challenge providing experts and responsible institutions with opportunities to seek new decisions. Actual inaccessibility of temple spaces to believers with disabilities, difficulties, special needs, and unequal social status limits spiritual messages and pastoral care that is to be directed to the expectations, rights, and attitudes of local members of the prevailing traditional denomination, but also to all tourists from the country and abroad. Complex access to sacral spaces is considered all over the world to be natural part of religious attitude to pilgrimage; still the concern facilitating visitors of any kind to sacred places as much as to tourist sites, remains equally irrevocable part of spirituality and civility.*

Keywords: *Management of Tourist Sites, Pilgrimage Safety, Integrated Religious Tourism, Eastern Orthodox Christian Church Monuments, Human Rights of Disabled, Disadvantaged, People with Special Needs and Difficulties, Church Management*

Резюме: *Изискването за елементарна ежедневна достъпност на църковните паметници в историческия*

център на София, за посетители, обитатели, служители, поклонници и туристи със затруднения, към момента е все още предизвикателство за обществеността и поражда възможности за търсене на нови решения от страна на експертите и отговорните институции. Фактическата недостъпност на храмовите пространства за вярващи с увреждания, специални потребности и неравностойно положение ограничава духовните послания и пастирски грижи насочени към очаквания, права и нагласи от страна на хората с преобладаващото у нас традиционно вероизповедание и на всички туристи от страната и чужбина. Трудният подход към сакралните пространства навсякъде по света принципно се приема за естествена част от религиозната нагласа към поклонничество, но грижата за улесняването на всякакъв вид посетители в светите места и като туристически обекти остава еднакво неотменна част от духовността и гражданствеността.

Ключови думи: Управление на туристическите обекти, Безопасност на поклонничеството, Комплексен религиозен туризъм, Православни църковни паметници, Правозащита на хора с увреждания, Специални потребности и затруднения, Църковен мениджмънт

Туризмът в цялото му разнообразие като рекреация, спорт и бизнес включва религиозните обекти, практики и представители в светската среда на съвременното общество. Културният туризъм и в светското си и в духовно културно измерение, проведен на висше, елитарно и специализирано или на популярно базово ниво, съвсем не предполага социално изключване и рискове, особено за подрастващите, възрастните и хората с увреждания, затруднения или в неравностойно положение, а най-малко за имигрантите и чужденците. Поклонничеството като специфична културна и религиозна практика, и в най-духовните си и аскетични форми, се различава от ежедневно и празничното черкуване¹, което е упражняване на религиозни права, въпреки че и двете дейности изразяват оптимално виталността на вероизповедните общности във всяко общество.

¹ Димитров, Иван, Поклонение и поклонничество. Историко-екзегетически поглед, сп. Духовна култура, № 5, 1998, с. 15.

Наред с непринуденото съзерцание на природни, исторически и художествени забележителности, пътуването и веселото участие в тържества и информирания отход в приобщаваща среда, поклонничеството показва традиционната и нова автентичност на присъщите на вероизповеданията културни практики като поставя ценностите, грижите и равенството в центъра на своята дейност, включително и при изграждането на публичен образ. И да не е компетентност на всеки как се осъществява организацията на свободното време в свещените пространства и как се подсиуряват условия за провеждането там на професионално издържани комплексни туристически инициативи, отговорността за оптималното протичане на спазването на традиционната и нова обредност е на цялото общество. Ангажиментът на българските вероизповедни общности към случващото се в религиозните места спрямо гражданските обстоятелства, едно от които е културния календар, е свързан с устойчивата система на обичаите, която внася ред и ритъм сред цялата динамична еkleктика на убежденията на съвременните хора у нас. А ако не всички могат да се погрижат добре, да участват или да помагат активно в църковната практика, забелязването на проблеми и решения е общодостъпно, колкото и да е неуместно, особено от странични наблюдатели.

1. Поклонничеството – исторически обзор

Поклонничеството заема важно място в живота на човека през Средновековието. На първо място защото ако използваме определението на Пиер-Андре Сигал² това „пътуване към свято място, предприето от религиозно благочестие“ е много разпространена практика както на Запад, така и в България. Разбира се, поклонничеството е практикувано и преди Средновековието. Но през този период то се разпространява, като явление, в широк мащаб, мотивирано от благочестието на поклонниците.

² Заслужил професор в университета Пол Валери в Монпелие. Автор на „Les Marcheurs de Dieu. Pèlerinages et pèlerins au Moyen Age“ (A. Colin, 1974) и „L'Homme et le miracle dans la France médiévale“ (Le Cerf, 1985).

Думата *пилигрим*, или *поклонник*, идва от латинското *peregrinus*, която означава чужденец. Поклонникът е човек, който напуска дома си в доброволно изгнаничество, за да се отдели от света. В християнския Запад има две места, които са най-често цел на поклоннически пътувания: Рим - историческата столица на поклонническия Запад и Сантяго де Компостела. Разбира се, ако изключим Светите земи, където поклонниците се покланят пред гроба на Христос в Иерусалим. Това поклонничество е било важно през цялото Средновековие.

За отбелязване е, че поклонничеството е преди всичко в „свято място“, или едновременно място и свещено пространство. Християнският свят дава предимство на усилието, старанието. Другите религии, като исляма и японския будизъм дават предимство на самото „свещено място“. Християнството избира динамиката на действието, „да отидеш в“, което включва усилия и изпитания. В християнството се говори за „свято“ място, а не за „сакрално“ място. В противовес на статичността на „сакралното“ място, което може да се употреби и за някое място за преклонение, според „езическите“ критерии, християнското поклонничество се свързва с постановка и жестова система. В поклонничеството има три съществени момента: изминаването на пътя, едновременното възприемане и създаване на „сакралното“ място и срещата, в сакралното място, с това, което чрез сакралната мистерия, остава „в отвъдното“. Или трите етапа на поклонническото придвижване: пътешествието (и различните му мотивации), пристигането, заключителната фаза на срещата на поклонника. Изминаването на пътя, когато човек е лице в лице с пространството, е откъсване от всекидневието. Става дума за тръгване към едно „другаде“, което те направи „друг“. Според Пол Зюмтор³ „като своеобразна аскеза поклонничеството изисква доброволно да оставиш своето място, и на практика начина си на живот, и в една или друга степен своето право и своите защитни средства. Поклонникът се отказва от всекидневния труд, с който се прехранва. Той съзнателно излиза от еднообразното и спокойно пространство, за да попадне в многообразието на неизвестното.“ Знаците на откъсването са явни: облеклото с необходимите за пътя ритуализирани аксесоари: поклонническа тояга, кратунка, кожена торба за храна, закачена за колана кесия, и за Сантяго - мидената черупка.

³ Пол Зюмтор е швейцарски медиевист (1915-1995), литературен историк и лингвист, автор на „Въведение в устното поетическо творчество“ (1992).

Изпитанието на пространството прави поклонника. Потта, крайното физическо изтощение, мъките на пътуването по море, всевъзможните опасности, наистина твърде много пречки, но те са необходими на поклонника за извършване на сакралния му подвиг. Различни са причините да тръгнеш. На първо място от набожност. Възможно е да е даден обет за поклонничество до определено свято място. Поклонникът трябва да е пълнолетен. Омъжените жени е трябвало да имат съгласието на съпрузите си. На второ място от желание да пътуваш; това е било типично за аристократите, които са искали да посетят чуждестранни дворове или да открият „чудесата на света“ (особено на Рим) под религиозен претекст. Поклонничеството може да е предизвикано и от някакво задължение или принуда: тогава е акт на покаяние (най-вече в Рим и Сантяго де Компостела), подобно на молитвата или поста. Инквизиторите също са налагали поклонничеството като мярка за наказание или покаяние. Издават се присъди за големи поклонничества, извън страната (за катарите – до Константинопол), и малки, във вътрешността на страната. Мирянските съдилища също налагат поклонничеството като наказание.

В случая с поклонничеството от набожност се установява увереността или сигурността на съюзяване със свръхестествената сила. „Сакралните места“ са различни: космически (като Рокамадур); исторически, където се е установил култ към свети мощи или реликвии (целта на повечето средновековни поклонения е търсенето на чудеса от докосването до реликвии); места с есхатологично значение (Иерусалим, Рим). Накрая да се спрем на пристигането на „сакралното място“ с ролята на имаго или образа: представяне на сакралния предмет или сакралната фигура, например статуя; сакралното пространство наоколо; ритуала на посрещането: пространство и време; жестовете; докосване до сакралния предмет (дар, дарение, приношение).

Феноменът на поклонничеството през Средновековието е масов и от съществено значение. Но не трябва да се робува на клишето за самотния пътник, вдъхновяван от идеала. Съществуват и много други видове поклонения (доброволни, наложени, по упълномощение). По силата на този факт, поклонничеството, което далеч не е неутрална практика, е явление, способно да покаже напреженията в едно общество. То отразява изключението: смутителите на реда, размирниците се

прогонват от градовете; еретиците са осъдени на поклонения. Поклонничеството е симптом на религиозната и морална реализация и завършеност на индивида за определен период: в края на Средновековието свещениците и интелектуалните елити предпочитат „вътрешното поклонение“ чрез молитви и практики на набожност на място. То свидетелства за някои конфликти между ортодоксалното християнство и „суеверията“. Поклонението си остава героичен акт, с който, чрез странстването се постига изкуплението. То протича в неповторима среда, в обществото на поклонниците, общество на ефимерното, на празника. Но все пак чрез него се постига вечното.

Публичността на поклонническите инициативи не пречи те да се приемат за свято дело на аскетичен подвиг като цяло, както в случаите на религиозно пътуване по специален повод или при други извънредни обстоятелства, така и при постепенното превръщане на благоговейното поклонение в част от християнския начин на живот⁴. Досегът до свещени забележителности и изявени молитвени места, наред с екзалтацията, глъчката и блъсканицата, разходите и проблемите, които могат да възникнат, подчертава духовните послания, повлиява поклонниците, възпитава в тях общителност, съсредоточава, умиротворява до степен да бъде незаменимо за църковната практика. Светите места са и своеобразно огледало на състоянието на поклонниците, включително и на миналите и потенциалните, тъй като там се отразяват актуалните социокултурни потребности на всички и богатството на религиозността.

Възвишенията, светлината, красотата, чистотата, реда, уютът, приветливостта, простотата и в същото време наситеността на послания за сетивата в свещените пространства показват облагородяването на душите при обръщане на взора към небесното. Сакралната символика на стълбата към отвъдното, подвижническата планина, тъмната пещера, заключената градина, тихата пустиня, непристъпната ограда, извисената кула и много други предобрази на библейски и църковни събития и персонажи в православната традиция са изпълнени с богат богословски смисъл⁵ и носят вдъхновение на вярващите като дават

⁴ Вж. по-подробно: Димитров, Иван, Християнското поклонничество – теория и практика, сп. Духовна култура, № 3, 2001, с. 1-11.

⁵ Вж. по-подробно: Рашков, Иван, Символизмът в раннохристиянското катакомбено изкуство, сп. Духовна култура, № 11, 1992, с. 13-23.

опорни точки за предаване на свещените послания (Таблица 1). Но за тези от общността, които са болни, бедни, немощни, притеснени, скръбни, деца и възрастни, материалните носители на тази благодатна символика отвеждат в твърде негативна посока.

Таблица 1. Символика и образност изпълваща сакралните пространства и отнасяща се до осезаема репрезентация на главните свещени персонажи.

Символ	Примери
Стълба, кула, камбанария, амвон, певница:	Стълбата на Яков, Лествицата на преп Йоан
Градина, дърво, лоза, цвят, плод:	Рай, Гетсимания, Църквата, Дърво Йесеево, Кръст
Планина, небе, обетована земя, пустиня:	Синай, Голгота, Тавор, Гетсимания, Атон, Рила
Пещера, бездна, купол, свитък:	Рождественска, Божигробска, Рилска пещери
Крепост и град, дом и палат, обител и лавра:	Свят град, Святая святых, Свети жертвеник и олтар
Път, пътека, мост, река, море, предел:	Червено море, Свещената река Йордан
Кораб, ковчег, храм, извор, мощи, камък:	Символика на сакралната архитектура и живопис
Стълб, аркада, иконостас, врати, прозорец:	Преход, Възкресение, Църква – земна и небесна
Кадилница, свещ, огън, стомна, пещ, жезъл:	Светлина, Молитва, Огън, Благодат, Тайнства

За вярващите със специални потребности, поради временни или трайни увреждания, за хората в неравностойно положение, на преден план излизат рисковете свързани с физическото измерение на реалии, иначе създадени да извисяват и стимулират, но сякаш предимно изпълнените с енергия и ентузиазъм благополучни вярващи. Така всяко посещение на свето място може да се превърне в непосилно и обезкуражаващо вярата аскетично упражнение и затова не случайно е прието, освен застраховка, за поклонничество да се взима специална благословия, обикновено от организаторите на пътуването. Не е случайно също и, че опитните духовни наставници съветват, въз основа на конкретен опит в практиката, да се избягват крайните православни тенденции и да не се предпочита редовно черкуване в далечни места, докдето се достига трудно, дълго и рисковано с допълнителен ресурс.

2. Усещането за поклонничество между молитва и туризъм

2.1. Изследователски и организаторски подходи към поклонничеството

Наблюденията осъществени и анализирани въз основа на дългогодишен поклоннически опит в разнообразни контексти ми позволиха да представя пред научната общност на форума: „Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация“ – Велико Търново, 19-20 април 2018, един първоначален поглед към частния случай на изследване на особеностите на актуалния религиозно-туристически потенциал на църковните паметници в днешната българска столица в относителна близост до археологическия комплекс на Ларгото, преди и след неговото съвременно изграждане (Таблица 2). Разглеждането на туристическо-поклонническата ситуация при известни и поради това станали даденост централни софийски свети места, напоследък се налага поради преустройствата и възникващите дискусии на различни нива. На този етап само отчасти се прави съпоставка на възможностите от стария и реновиран столичен център спрямо значими квартални и околни решения с аналози в предисторията на градското планиране на София и в съвременните разгърнати културни програми на Велико Търново, Пловдив, Русе, Варна, Плевен и др.

2.1.1. Отговорно и информирано степенуване на рисковете

Извън обекта и предмета на това изследване тук ще останат екстатичните измерения на поклонничеството и естествените реакции на завист или мотивация сред общността, които се предизвикват от вече посетилите свети места, когато се опитват да направят съпричастни останалите хора, понякога с осъзната туристическа цел. Виртуалните поклонници църквата утешава с духовната полза от сърадването и с абстрактната идея, че свободно биха могли да пътуват, когато един ден душата им се отдели от тялото. Ситуативният нравствен избор в тези контексти е индивидуален.

Таблица 2. Обособени пространства на поклоннически туризъм, ежедневно и празнично черкуване и сборуване в централната част на столицата.

Центрове	Примери
Синодално ядро:	• Патриаршеска катедрала, храм-паметник „Свети благоверен княз Александър Невски“ с иконната сбирка в Криптата и неразкрити руини от няколко свети места • Храм „Света София Премъдрост Божия“ с подземния музей с множество раннохристиянски гробници, включително и още неразкрити и не експонирани • Синодална палата с параклис „Свети княз Борис-Покръстител Български“ • Руска църква „Свети Николай Мирликийски Чудотворец“, подворие на Московската патриаршия с крипта с мощите на новоканонизирания свети Серафим Софийски • Несъществуващи днес дворцови параклиси, православен и римокатолически и множество древни храмове с потенциал за разкриване и възстановяване • Църква „Света Параскева“, внушителен паметник на българския сецесион
Митрополитско ядро:	• Катедрален храм „Света вмчца Неделя“ с руините на храм „Свети Архангели“ • Храм „Свети Николай Мирликийски“ полузастроен от сградата на хотел Рила • Старинен храм „Света Петка Епиватска“ с поклоннически и енорийски центрове и житарна и голям археологически потенциал планиран да се разкрие • Сграда на Софийската митрополия с възстановения храм „Света вмчца Марина“ в затворена градина с празния терен на съборените при бомбардировките библиотека, свещоливница и салон, с потенциал за изграждане архив, печатница, книжарница и гаражи в хода на предстоящия ремонт и благоустройство на съседните сгради • Богословски факултет с академичен параклис „Свети Климент Охридски“ и Църковен историко-археологически музей при Светия синод с потенциал за разгръщане на експозиционната площ и изграждане на енорийски и детски центрове

Центрове	Примери
Археологическо ядро:	- Археологически комплекс с Ротондата „Свети вмчк Георги Победоносец“ и гроб обозначаващ лобно място на един от софийските новомъченици - Църква „Света Петка Самарджийска“ и невидимите „Николай Мали“ и мавритиум - Разрушена енорийска църква, музей „Свети Спас“ (Възнесение Господне) внимателно запазена в основите на сградата на Булбанк, но още недостъпна свободно - Преместената при разкопки олтарна част на разрушената в края на XIX в. църква „Богородица пречиста“ експонирана в Ларгото без все още да се обозначи и още храмове в руини, които предстои да се разкриват, посещават и разпознават като свети места, както и в синодалната и митрополитска част на столичния център - Разкопки на храмова абсида на църквата „Преп Йоан Рилски“ експонирани на северния изход на метростанция „Сердика“ и мозайки от два храма в покритата част
Квартални енорийски центрове:	В столична община по райони, в областните и общински градове (исторически и настоящи) по квартали, храмове, които са ежедневно достъпни за вярващите и се поддържат от общинския и държавен бюджет за вероизповеданията и туризма
Църковни центрове в агломерации:	Множеството стари селски църкви известни от краеведските проучвания и нови свети места формиращи съборната част на традиционните културни календари във всички краища на страната, въпреки урбанизацията, обезлюдяването и селищните регулации
Селищни свети места:	Митрополитски църкви в епархийските центрове, храмове на духовни околии, свети места в градове, села, квартали, махали, при институции, хотели, частни домове и др.
Извънселищни свети места:	Ставропигиални манастири, планински, полски и крайбрежни църкви и параклиси, други свети места, действащи храмове и манастирски комплекси, туристически и археологически обекти, чиито потенциал има или очаква разкриване и експлоатация

Друг основен негативен аспект на религиозния туризъм е непремерената опасност от инцидент, която при всички, вярващи и невярващи, има и значително духовно значение. Бедата поради небрежност може трайно да отклони от църковността и православните ценности целите семейства или други социални групи на пострадали при поклонничество. Това обстоятелство често възпрепятства именно хората с най-изострени духовни сетива (поради аскетичните ефекти на страданията и дискриминацията при попадане в неравностойно положение) да бъдат подкрепени от необходимите им църковни грижи.

Исторически поклонническите традиции възникват при екстремни условия: по време на свещените събития, развиват се в катакомбите при гоненията, утвърждават се чрез изграждане на обители на най-недостъпните места. Затова днес изглежда, че сакралните

пространства се профанизират при изпълването им с тълпи развълнувани или разсеяни съвременни посетители, тръгнали на поклонничество просто за да разпуснат, особено ако успеят да се изморят и отегчат и започната да се държат неподобаващо. Един по-задълбочен поглед към този проблем разкрива йеротопичните измерения на тези процеси, при които всъщност благословеността на мястото и светостта на неговите обитатели от миналото и настоящето има тайнствените свойства да се разпространява навън, да осиява духовно света като бъде отнасяна от посетителите, понякога и при пълно отсъствие на благоговение, също както се случва с благодатния божигробски огън на Великден.

2.1.2. Динамично преосмисляне на традициите

Някога светите стълпници издигали кули за да се уединят на известно разстояние от своите посетители, но повече от света като цяло, вместо като събратята си пустинници да се опитват да се отдалечат от хората напълно и да са никому непознати. Днес част от съвременното неопитно храмово присъствие, вместо смирено да извърви пътя от свещено екскурзоводство към реален монашески живот, предпочита да отвоюва свое пространство и като въведе православни правила, да изгони хората идващи с благоговение, обич и уважение, макар и на развълнувани тълпи. В близост до отшелниците някога се строели храмове и обители и хората преуспявали в духовния живот, въпреки че при поклонничеството винаги е било трудно на публично ниво да се запази трезвостта и нещата да се осмислят без излишна екзалтация.

Когато по светите места се оказвало, че поклонниците, понякога твърде неразумно увлечени от пространствените измерения на търсене на покой за душите си, се подлагат на непремерени рискове и изпадат в безпомощно състояние сред дивата природа, обителите се заели с грижата за безопасността на пришълците дошли на лов да святост или да покорят повече мястото, отколкото себе си. В светите земи не само монашествашите се ангажирали с тази мисия, но и за целта си сътрудничели със светски, инославни и иноверни съмишленици. Отдавайки живота си на служение на ближните, хората в ангелски образ монашествали повече от общежитийно, изслушвали, обгрижвали, по-

магали и така успявали да изведат поклонниците от намерението им да утвърдят социалния си статус с хаджийството, до състоянието да се убедят, че не е по-хубаво там, където не си по Божия воля. Така съприкосновението със свещеното и за двете страни се оказвало пропорционално на покаянието и стремежа към обновяване, възвръщане на Божия образ у човека, на богоуподобяване, не на търсене на публичен образ.

2.1.3. Актуализация на познатите практики

Днес и от духовна гледна точка е важна туристическата компетентност и внимателното трайно опазване на културното наследство – материално и нематериално, движимо и недвижимо. Добре съобразеното развитие на практическото богословие предполага създаването на църковни изкуства и книжнина, регулирането на поклонничеството, осъществяването на катехизация и душегрижие. Но още е необходимо и да се възпитава уважение и към най-екстремните начини на вероизповедна изява на ближни и далечни, не само за да се избегне излагането на клир и вярващи пред православните чужденци, вътрешните и външни наблюдатели на църковния живот и пред случайните пришълци в храмовете. За да стане възможно всички новоодошли да си тръгват от светите места поне спокойни, ако не и облагодатени и да се чувстват насърчени да идват отново и отново, а останалите да не престават да посещават храма, достатъчно е да се обърне внимание на факта, че дори свещениците със Светите дарове на ръце слизат от соля за да причастят онези, които не могат да се изкачат по стъпалата на нивото на издигнатия свети олтар.

При необходимост клириците дори отиват с дарохранителницата със сухо причастие при болните и умиращи християни, ако се налага понякога и с риск за живота си. Защо тогава при благоустройството и благоукрасата на храма стълбищата най-много са пригодени за изкачване на товари и детски колички, а не е направен парапет или перила за да могат хората да преминават към вътрешността на храмовете и с инвалидни колички? Вероятно причината е в това, че у нас и вярващите в неравностойно положение са сред онези потърпевши, които биват непрекъснато смирявани като виновни, потискани като без-

правни или тормозени като социално маргинализирани, пренебрегвани като неприпознати (Фигура 1), вместо да бъдат обект на социална грижа и подкрепа, на първо място от страна на църквата като общност на своето вероизповедание.

Фигура 1. Тихият тормоз на хората с временни или трайни увреждания, затруднения, нетрудоспособност и неравностойно положение, дискриминацията на децата, възрастните и други категории граждани и вярващи, не са в интерес на никое гражданско общество, на никое селище и на никоя държава и религия.

На пръв поглед, сякаш е почти невъзможно да има храм, който да не е съграден на височина, да няма поне няколко стъпала и до него да не се стига трудно. Изглежда логично постепенното изкачване нагоре в едно сакрално пространство символично да напомня на вярващите за необходимостта от духовно извисяване чрез усъвършенстване, почти колкото и на преклонение, кръстоносене, молитва преди изпитание, изкушение, преобразяване и т. н. Но ако пътят към храма не е обезопасен, възкачаването не позволява да се вижда небето и гледането в земята може да превиши чувството на радост, вдъхновение, възраждане. Покаянието може да премине в усещане за безсмислено бутане на камък по височина с риск всеки момент тежестта да надхвърли силите на изкачващия се, да се върне и да помете и останалите хора по височината.

След няколко случая на инциденти с български поклонници пострадали и загинали, едни на плавателен съд в чужбина, други под аварирал автобус по наклона на пътя на отиващите на празник сборяни, завръщането би могло да напомня на слизане в пещера, откъдето излизането да изглежда невъзможно. Но все пак, при едно повнимателно вглеждане, може да се установи, че у нас съществуват и свети места, до които се стига лесно, в които се влиза почти неусетно, от нивото на улицата, а подстъпът към интериорното пространство и излизът към екстериора е съчетан със съзерцание на красота, чистота, тишина, приветливост и ред. Необясними и непоправими са случаите на новоиздигнати забележителни църкви в частта от столичния град заемаща равното софийско поле, които днес не само не се приспособяват за достъп на хора с увреждания, но дори се строят на втория етаж. Още по-странно е, че това се случва в свети места, които са извънредно натоварени от поклоннически поток, извънмерно субсидирани от елитите отговорни за църковното наследство и развитие и съвсем ясно видими за обществеността за да не се подсигури начин да бъдат добре управлявани.

2.2. Излизане от рутината и стереотипите и оставане в рамките на канона

За наситените с история средновековни и възрожденска столици, за крайдунавските и големите северни и южни градове, за централните планински, за черноморските и подбалкански селища и ставропигиалните манастири, за изолираните и високопланински свети места и нови поклоннически средища като Рупите и Кръстова гора затруднителното катерене и спускане на туристите е нещо нормално, особено когато релефът и старата архитектура естествено го задават. Също така, поклонническите миграции изтъкват обичаите на преклонение донесени от големи чуждестранни центрове на религиозен туризъм – всички са се запъхтявали по тесните улички на красиви стари градове у нас или в чужбина в търсене на някоя известна или неизвестна църква. Но малцина са туроператорите, които биха се съобразили с възможностите на поклонниците, биха се поинтересували предварително, освен ако те самите нямат поне възрастови болки в ставите и

световъртеж, ако не се боят да летят със самолет или да се изкачват на височина, ако ще и тя да е свещена.

Фигура 2. Импровизирана указателна табела в Софийската духовна семинария

От друга страна, не е добра религиозно-туристическа стратегия изобщо да не се включват в маршрутите нови или трудни свещени обекти, особено ако те са подобаващо проучени и обходени от хора със затруднения. Добра практика е да не се обещава изпълнението на точна програма и молитвеността много допринася за това. Друг интересен вариант, особено свързан с черкуването на подрастващи, е да се черпят и апробират енорийски, манастирски и поклоннически решения на места, където богомолците са едновременно задължени и привилегировани, както и обучавани да посещават и изграждат богослужението и неговата среда, както в учебните храмове в духовните богословски учебни заведения (Фигури 2, 3 и 4). От болничните параклиси пък може да се види как свещените пространства да се приспособят добре за всички вярващи.

Фиура 3. При множеството стълбища украсяващи и обслужващи сградите на духовното училище, южният вход на учебния храм е пригоден за плавен достъп.

Фигура 4. Представителните стълбища в партерното фоайе на сградата на Богословския факултет, където предстои ремонт и е предвидено да се добави асансьор достъпен отвън, а временната експозиция да се допълни с постоянна

Има и места на явно предозиране на милитаристичните усещания за бойна слава свързани с оръжия, битки, паметници, мемориали и с гробищните паркове, които в православие то също са свети места, но на никого не идва на ум да предвиди потенциалните психологични ефекти върху поклонническата аудитория. Почитта на светите мощи и икони не винаги е приемлива практически за всички вярващи. У нас това се преодолява поради необходимостта безценните частици „живи кости“ да бъдат защитавани от светотатство под стабилно прозрачно покритие. Сега модата в забранителните надписи е преминала от указания да се отстранява червилото на поклонничките към предписание то иконите да се целуват без да се пипат, вероятно заради стойността и поддръжката на кивотите – остъклените кутии, които ги предпазват.

По-огромотените православни поклонници, сякаш не само понякога и в състояние на прелест или травма, упорито следват мисловни и поведенчески модели на вече канонизирани светии, докато във въображението си са се пренесли извън времето и пространството и са се превърнали в живи супер хора... Но първото нещо, което осветените би следвало да могат по-добре, е разбирането, помощта и съпричастие то към наистина затруднените, а не към тези, които най-ефективно привличат внимание и други ресурси. Неправдоподобно за светостта на православие то е, заплениени от собственото си преуспяване, вътрешните в храма да пренебрегват потребностите на своите и външните, след като и свещените текстове насърчават верните да поставят ползата на другия преди своята и да оказват на околните и отсрещните същата подкрепа, която биха искали на свой ред да получават.

3. Дилеми на съвременната свещена география

За повечето днешни познавачи на православното културно наследство, в сегашния столичен град е по-логично на първо място да се работи върху достъпността на манастирите от Софийската Света гора, за които често се грижат отделни дарители. За централните църковни обекти в селищата в цялата страна по-рядко се поставя въпросът дали е подсигурен постоянен и пълноценен достъп до случващото се в светите места за всички вярващи, туристи или случайни посетители. Общинските власти отговарят наравно с църковните за безопасността и

поддръжката на свещените обекти, но изглежда отскоро и хората започват да имат изисквания и предпочитания, въпреки че споделят отговорността и познават традициите на своя край.

Преди време вярващите изглежда не са имали проблем дори с отблъскващата миризма носеща се над водата на пречиствателна станция, построена в близост до обител за да спре потока от поклонници. Счита се, че през социалистическия период всички са предпочитали да се черкуват в „затънтени“ храмове и обители, защото тогава това е означавало анонимност и безопасност. Но е възможно старите църкви по селата и планините да са носели чувство на уют на първото поколение принудително огражданени хора. Фолклорната репрезентация на богослужебните кръгове като празничен обреден календар е подсигурирала прикритие и устойчивост на религиозните традиции⁶. Преодолявали са се реки и планини, изминавали са се пътища и се е отделяло време, а недостъпността на храм или обител в съчетание с пасторалността на сакралните пространства е подсилвала привлекателността на празничното и екзотичното и се е поетизирала...

3.1. Динамика на отношението на хората към светите места

Днес мнозина от вярващите са прагматични и искат да отидат в храма направо, без препятствия и условности, когато си поискат. Някои все още предпочитат да са променени в чисти официални дрехи, да общуват с останалите. Има хора, които понякога се ядосват пред дверите на храма, ако не могат да го отключват лично сутринта, да пернощуват там за здраве или да постоят точно в средата със свещ в ръка като по филмите. Неприятно за някои е още, че курбаните някъде се правят в навечерието на празника за хората, които са си закупили продуктите предварително, но не могат да приемат сборяни. Непривично е за хората е да се озовават пред заключените двери на свети места, които едва се възстановиха и вече започнаха да се затварят и да имат работно време.

И по света има места, където хората се оставят отвън на слънце да изчакат за да влязат в някой манастир или се разделят по пол, кога-

⁶ Чурешки, Стефан, Православието и комунизмът в България 1944-1960 г., 2004, с. 174.

то безсмислено са решили да посещават по-строга обител със смесена група и не разбират, че не винаги има особен смисъл да се посещава местоживеенето на ближния. Не само „силните на света“, но и подрастващите понякога опитват да преструктурират системата като искат богослужението да е „тук и сега“, „на един клик разстояние“, възможно най-близко чрез медиите и технологиите, едва ли не постоянно и непосредствено в дома им, без всъщност те да живеят в манастир. Практичните хора днес могат, вместо да изминат пътя на храмостроителството професионално и канонично⁷, направо да си поръчват параклис, който им се доставя в двора с цялото оборудване или просто приспособяват за целта барбекю... Без да може да се прогнозира дори най-общо какви ще са светите места в най-близко бъдеще, технологиизирани или по-близко до природата, може да се предположи, че ще има интригуващо и богато разнообразие, което ще отразява вярата.

Хората естествено изискват на всяко по-голямо обществено място, макар и в бедна страна, да се поддържа хигиена, да има санитарен възел, музей, галерия, библиотека, детски кът, медицински пункт, планинска служба, пътна помощ, охрана, заведения за хранене, банкомат, охраняем паркинг, интернет връзка, магазини и всичко останало, което има в добре управляваните туристически обекти. Случва се и домакините в светите места (ако изобщо е уместно да се направи такова условно разграничение на външни и вътрешни за църковна общност хора) да искат да подсигурят в еднаква степен за гостите и за себе си като членове на един и същ богочовешки църковен организъм, всички тези идеални условия за поклонничество и изповедание на вярата чрез религиозните практики.

В духовен план, познаването на цялото разнообразие от специални потребности при увреждания и старанието те да бъдат адекватно посрещани е основен аспект на душегрижието като част от вътрешната и външна църковна мисия. Достатъчно е само да се обърне внимание как по време на молитви, най-чистите души сред паството – децата – предпочитат просто да отброяват стъпалата, които изкачват към

⁷ Вж. по-подробно: Кеслер, Михаил, Православные храмы, 2003-2005; Рангелов, Веселин, Пространствена и функционална организация на манастирските дворове в България, 2016, Атлас. Сборник помощни материали при изучаването на българските манастирски комплекси, 2016; Тулешков, Николай, (ред.), Наръчник по православно храмово строителство, 2002 и др.

храма, да преместват горящите свещи или да се ровят в пясъко под тях, да изпробват здравината на църковните мебели и да тестват търпението на присъстващите и т. н. През това време пък най-отговорните за благосъстоянието на мястото могат просто да бъдат видени да обикалят наоколо в престилки, с метла и лопата...

3.1.1. Поклонническата пространствена ориентация

Фокусното пространство на представяне и експлоатация на централните религиозни места като пълноценни туристически обекти изисква ново ниво, нарастваща динамика, постоянна ефективност и конкурентна компетентност на сътрудничество на отделните отговорни и заинтересовани страни. Площадът и църквата, освен пространство на памет, бизнес, общуване и отдых е и ядро на сакрална празнична събитийност и ежедневна битийност. Светите места като точки на самоидентификация са по-скоро цели, които достигахме, отколкото пространства, през които преминаваме, които заобикаляме или опознаваме. Затова и в един момент те представат да бъдат част от пейзажа и се превръщат в звена на културно и субкултурно съпричастие. В този смисъл, стълбищата към храма би следвало да се отличават от обикновените (Фигура 5), така както църквите са по-специални от другите сгради.

Фигура 5. Стълбищата като емблема на централната част на столицата

3.1.2. Видимост на свещените центрове на София

Централното ядро на сакрални пространства в сегашната столица на България е площадът при патриаршеската катедрала, синодалната палата, църквата „Света София“ и храма на руското подворие у нас. Въпреки, че исторически това е мястото на древния некропол и под площада и сградите все още се крие археологическо наследство, сред което и руини на храмове, днес тук стават най-важните църковни и обществени събития. Тук доскоро спираха и тръгваха автобусите на повечето туристически пътувания до и през града и на малцина вярващи идваше наум да се прекръстят като при преминаване покрай храм и през осветен църковен двор, повече отколкото от страх на пешеходните пътеки при излизащите по кръговото движение автомобили.

Фигура 6. Рампата от северната част на храм-паметника, която все още не означава оптимална възможност и за слизване в Криптата с иконната сбирка

Въпреки че тук трафикът в църковния двор е неизбежен факт и наоколо непрекъснато „летят“ автомобили, а автобусите вече не са там за да ги ограничават, тук винаги има туристи, абитуриентите се събират в края на учебната година, организират се концерти, шествия, състезания, базари, паради, водосвети, надигравания и спектакли. Понякога пред входовете на величествения стар храм има дълги опашки за поклонение пред чудотворни икони. Отразяването на тези скромни църковни събития в медиите е щастливата причина довела до непре-

цедентната за страната кампания за поставянето на рампа при единия от входовете на храм-паметника през есента на 2007 година (Фигура 6). Но достъпност на храма, все още не означава същото и за Криптата, предназначена за гробница на църковния елит и впоследствие приспособена за съхранение на най-голямата иконна колекция у нас. Да се слезе там с количка, вероятно е почти толкова трудно, колкото да се премине от камбанарията по пътеката до балкона на купола, откъдето на Петдесетница се хвърля над вярващите ореховата шума напомняща за слизането на Свети Дух над светите апостоли.

3.2. Особености на действащите светни места

Стълбищата на камбанариите, балконите и галериите и тяхното обезопасяване и пригодност спрямо потребностите на звънарите, останалите църковнослужители, свещенослужителите и изобщо на вярващите, не са предмет на това проучване, но евентуалната им достъпност за хората с увреждания би могла да се разглежда и в контекста на пастирската грижа за духовно израстване. Подобно на храма при Инвалидния дом в Княжево създаден и устроен с оглед на потребностите на пострадалите от война герои, вдъхновяващ пример е обителта на Шипченския манастир, където дори камбанарията е била внимателно пригодена за дългогодишния незрящ звънар за да радва хората със своето изкуство и самоотвержен труд. Не по-малко известен е подвигът на звънарката на храм-паметника, която през по-голяма част от живота си ежедневно покорява църковните висини за да огласи града с богослужебния камбанен звън. Достолепната възрастна жена е изпълнявала на камбаните и специални музикални произведения, съзрявайки красивия изглед над София, докато погледите на всички наоколо са се спирали с възхита на блестящите позлатени куполи на монументалната сграда, даваща облик на столичния град вече един век.

За разлика от повечето нормални градове в страната, пространството около централната църква в столицата, което крие под себе си и некропол, не е пешеходна зона и децата и туристите трябва да се оглеждат на четири страни, ако не искат да пострадат. В близките градинки нощуват и денуват бездомни хора, цялото красиво оформено пространство е оградено от колони димящи коли и автобуси, които

преминават по-бързо оттам за да се измъкнат от задръстванията. През зимата жълтите павета и мраморни плочки се пързаят, още по-изразено при нанесената отгоре маркировка (Фигура 1). Пешеходците са почти толкова пренебрегнати, колкото хората със специални потребности, защото повечето от вземащите решения ходят и в храма с колите си, освен може би служителите на общини в близост до църквите.

3.3. Загадките на археологическите нива на светите места

Най-старият храм в тази част на този площад напомня за раннохристиянското и византийско наследство и стои величествено съвсем непосредствено пред сградата на столичната общинска администрация, където се постига и невъзможното за овладяването на нарастващото население на един град с редица сериозни проблеми на планирането си. Неведнъж структурата на града се е преобразявала, обмисляли са се драстични промени, а локациите на т. нар. паметници на културата и средствата за разрушаването им са възпрепятствали крайностите, запазвайки функцията на църквите на фокусни точки и в случаите на сиването им до основи. Затова и настоящият анализ се разгръща като структура на последователно поклонническо посещение на три отделни селища, с техните малко дезориентирани площи, храмове, магазини и заведения, които сякаш не са съвсем на точното си място.

Преодолимо е смущението на вярващите при идеята на едно място да се разкрият множество застъпващи се свети пространства с различен характер и припокриващи се послания. Поносимо е за съвременните православни останките на древните християни да се преместят от гробниците и никак да не се обозначи мястото на съхранение на мощите им. Високата стойност на дълго чакания подземен музей не позволява да се коментират условията на придвижване в експозициите и достъпността за възприемане на мястото от всички. Постепенно вярващите свикват да не застават над подовите прозорци и приучават децата си да не изпробват упорито здравината на стъклата с непрекъснати подскоци по време на тайнствата. Всички тези подроб-

ности очевидни за черкуващите се тук православни не променят цялостната логика на структуриране на свещените пространства в още неосезаемото сърце на града като патриаршески, митрополитски и археологически комплекси.

Без възприемането на наскоро социализираните и все още подминавани от туристите подземни археологически нива на древния сардикийски храм, трудно може да се мисли как всъщност е изглеждала църквата в целия си блясък и при наслагване на пластове великолепие на отминалите епохи, преди времената на забвение. Експертите още не могат да намерят оптималния начин на ресоциализация на паметника като религиозен и музеен обект и подземиято си остава повече мрачна гробница, отколкото светъл храм, както навремето са били изградени и декорирани някои от погребалните места. Костите на древните християни, противно на каноничното право и църковното благочестие, днес не са оставени на предвидените за тях места, колкото и старателно да са били запазени през вековете.

Мястото, което привлича масово посетители, все още е неприветливо за хора със зрителни, дихателни, вестибуларни и психични затруднения, а посетителите са оставени да се ориентират сами. Качествените конструкции, експозиционни материали, които единствени внасят цвят в интериора и резултатите от дългогодишен и високопрофесионален археологически и реставраторски труд подкрепен от солидна субсидия не са достъпни за всички, освен през няколко сегмента прозрачен под разкриващ нивата надолу за хората, които не могат реално да слязат там, където подът е преместен за да се разглежда спокойно... Може би и това ще бъде възможно някой ден, както е предвидено при евентуално разгръщане на музея и обособяване на външен за храма вход към подземната му част.

4. Синод, митрополия, подворие и енории сред църковни старини

Българската синодалната сграда е самостоятелна и достъпна за гражданите само по делови духовни въпроси, както и при богослужения в параклиса на втория етаж, където се достига с асансьор, а конструкцията на сградата е вече укрепена за да издържи неголемия чове-

копоток там. Крайният етап на пространствено осмисляне на присъствието на българо-руската святост у нас на това място завършва с група умножаващи се през годините паметници докъм храма на подворието на Московската патриаршия, който се намира в стъпаловидно оформена градинка. Сред множеството заобикалящи църквата стълбища от всички страни, най-труднодостъпно се оказва едно от най-поклонническите места, където се съхраняват единствените в града, но не разкрити цели светийски мощи – на руския белоемигрантски архиепископ, благодетел и чудотворец, канонизиран съвместно от двете църкви през 2016 г. Поради разликата в нивата на северния и южния вход, към наоса също се влиза и излиза по много и стръмни стълби, което не е новост за интересната руска църковна архитектура⁸.

Фигура 7. Обезопасяването и достъпността на туристическо-поклоннически обекти вече са постигнати оптимално на много по-трудни терени у нас.

След руския храм, който отначало е бил построен на съвсем малък и ограден от други сгради терен, идва ред на дворецовите параклиси, които могат само да се търсят с поглед и мислено очакване да бъдат обозначени и възстановени някога, както и джамията останала в основите на сградата още по-рано. Наред с непросъществуващото сакрално пространство на палатковия храм на алтернативните църковни общности в Градската градина, в опитите някак да се заместят сгради-

⁸ Проектът за архитектурна реставрация предвижда оптимизиране на подхода към храма и подземното и възстановяване на оригиналния керемиден цвят на мазилката, според декорацията и силуета на сградата.

те и алпинеума на дворцовия парк, както и мавзолея, предстои да се впише нова подземна галерия и отново да се мисли за няколко нива, отвеждане на трафика, а и да се обживее напълно Ларгото, след като се съотнесе с храмовете около патриаршеската, катедралната и другите църкви на града.

Фигура 8. Църква в столичен квартал с по-изявен релеф, към която се достига и по полегат терен през парка и има вход приспособен за детски и товарни колички.

Паралелите с примери за образцово решени в други населени места сакрални пространства и паметници (Фигура 7), както и други постижения и проблеми в по-широкия столичен периметър (Фигура 8) ще бъдат предмет на следващи проучвания, с които да се предпостави по-нататъшната интердисциплинна научна дейност подсигурираща съвременното интердисциплинно ерудирано поклонничество⁹. Съпоставките обикновено подсказват, че поне една от църквите във всяко

⁹ Вж. по-подробно: Коев, Евгени, Паскал Пиперков, За пътя на пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Средец до Търновград през 1195 г. Хронология на Поклоническия поход „Св. Иван Рилски“ 2016, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 3, 2017, с. 70-100; Павлов, Павел, Връзката свети Йоан Рилски – Средец, Триадица, София. Възможност за богословско-историческа интерпретация, сп. Богословска мисъл, № 3-4, 1999, с. 51-56; Пиперков, Паскал, Проучвания на места, свързани със свети Иван Рилски. Хронология на поклонническия поход „Свети Иван Рилски“ 2015, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 2, 2016, с. 117-126; Поклоннически маршрути в Търновската Света гора, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 1, 2015, с. 60-80.

селище се е правила без стълбище за да е по-достъпна, още когато солидарността е изисквала хората с увреждания да бъдат пренасяни в храма на гръб и на ръце, но децата, възрастните, бременните, майките, болните са били зачитани.

4.1. Вместо един голям храм – разнообразие от светни места

Двете следващи по значимост звена на софийска святост могат да се разграничат и като действащо и археологическо, според първото впечатление, което оставят у случайните минувачи, които далеч не са маловажни за градското планиране. Внимателните наблюдения на събитията на това място отдавна подсказват на експертите за необходимост от разгръщане на еkleктичната смислова натовареност на район наситен с множество храмове (няколко десетки от различни исторически периоди), сякаш запазени за да поберат почти на едно място вярващите от квартала, но ако се наложи и от целия град. Трудността тази сакрална съборност да се осъществи в един реален ръкотворен храм превъзможва и необходимостта от известно разнообразие, което трудно може да се постигне в рамките на един проект за съвременно църковно строителство.

За хора с увреждания в този район, освен Ротондата, са по-достъпни по-отдалечените квартални енорийски храмове в по-широкия периметър на центъра като: „Свети Седмочисленици“ (Фигура 9), „Свети Георги“, Румънският храм „Света Троица“, църквата „Свети свети Кирил и Методий“ на Женския пазар и др., първите два от които, както и „Света София-Премъдрост Божия“, в една или друга степен са преустроени от джамии, изградени върху църкви, вероятно разположени върху основи на езически храмове. Катедралният храм „Света вмчца Неделя“¹⁰ е подсигурен с плавен достъп дори и откъм

¹⁰ Предстои съвременно оптимално оформяне на площада около храма по вече одобрен архитектурен проект. Вж. по-подробно: Софийска община. Техническо задание за проучване и проектиране „Урбанистична концепция и архитектурно-благоустройствено оформяне на площад „Света Неделя“. София, 2013, https://www.sofia-agk.com/esoft/tyrgove_i_konkursi/2013/Konkurs_Sveta_Nedelq_2013-01-07/Tehnichesko_zadanie_za_prouchvane_i_proektirane.pdf

стръмното официално стълбище на западната фаса, но и откъм южния вход, ако не се отчита, че издигнатата площадка оттам не е обезопасена с парапет, както северната, чиято колонада е закрыта.

Фигура 9. Една от кварталните църкви в центъра на София, достъпна безпрепятствено за всички през градинка с детска площадка, заведение и пазар

Новата възстановена църква „Вмчца Марина“ в митрополитския двор е още по-добре поставена на нивото на площада, но не е ежедневно отворена. Целият комплекс на сградата на Софийска митрополия и Богословски факултет или Духовна академия предстои да се довърши идейно и практически, след разкопки, ремонти и архитектурна реставрация на съвременен професионален ниво. Може само да се очаква, че ще се намери смелост за изграждането в близост на нова модерна сграда съизмерима с Квадрат 500 по отношение на църковното наследство, за което там не достигна пространство и находчивост.

Богословският факултет като учебно заведение с библиотека, храм, музей, архив, етаж магазини, подземие от заведения и без бюфет, паркинг и градинка, естествено се нуждае от преосмисляне на връзката с митрополитския архитектурен комплекс, паметник на модерната архитектура. Съществувала в миналото сграда на църковната библиотека с голям салон и свещоливница, която по преценка на духовенството не се възстановява непосредствено, сега вече необходима за да побере нарастващата иконна и архивна синодална колекция и така да посрещне трайния завишен интерес на обществеността към

църковното наследство. Днес, когато старите варианти на печатница, книжарница и заведения за обществено хранене в близост повече не са актуални, възниква потребността от модерна сграда, където за всички тези звена на културно наследство да се създадат оптимални съвременни условия на работа. Освен потенциалът да се поемат и допълнителни граждански функции, важна е достъпността за всички хора, която днес е опосредствена от серия стълбища в огромни фойета (Фигура 4), които са по-подходящи за салони или експозиционни площи и дават възможност за оборудване на старите сгради с асансьори.

4.2. Изолирани свети места с различни характеристики

Засега недостъпността на старинния храм „Света преподобна Петка Епиватска“ вграден в структурата на митрополитския комплекс съчетава проблемността на вкопаните храмове от османския период, в които се влиза и излиза по две стълбища. В районите на страната, където често стават наводнения, това обстоятелство означава и периодично изпълване на наоса с вода и трудно оттичане, което застрашава сградите, стенописите, иконите и дърворезбата, а с влажността и здравето на хората. Тук обстоятелството, че съседния храм „Свети Николай (Големи)“ е разрушен при бомбардировките, губи от височина на сградата си и е почти застроен от хотел, води до създаването на интересното интериорно решение на притвор на балкон от аркада икони, където е възможно да се влезе директно за да се присъства на богослужение без да се слиза по стълбището към наоса. Напоследък и свещите са изнесени в метален шкаф отвън, което дава възможност на хората с увреждания да достигат безпрепятствено и по всяко време до този вид свещници или външни открити параклиси.

На обществеността към момента не са представени достатъчно обстойно доводите за отлагане на разкопките в тази част на стария град, изключително наситена със святост и археологически очаквания за разкриване на български свещени старини. Вероятно не само за вярващите няма да е безпроблемно всичко около храмовете да бъде дълго сред руини, поне ако не се проведе информационна кампания, която да изясни ситуацията, по възможност и при боголовска интерп-

ретация на проблемите. Засега недоусъвършенстваното църковно пространство досами входа на софийската митрополитска сграда продължава да крие изненади, не само от ценно средновековно наследство, което заслужава да бъде достъпно за подход на древното си ниво, което днес е вече подземно. От една страна, затруднителните за богослужението ремонтни дейности извиняват забавянето на тези процеси. От друга страна, прецедент е запазения в руини бивш енорийски храм „Свети Спас (Възнесение Господне)“ хубаво защитен и експониран зад решетки под сградата на Булбанк, където все още достъпът на туристи и поклонници остава невъзможен (Фигура 10).

Фигура 10. Заключевият вход към руините на разрушения и застроен храм.

Идеологическата натовареност съчетана с богословска наситеност на промените на този площад е отчасти разчупена с възстановяването на някогашния римокатолически храм и последвалото разкритие на Западната порта на крепостта, поява на мозайките от друга сграда, за която се предполага, че е била хубава църква. Абсидата на църквата „Свети Йоан Рилски“ в северния вход на метрото стои необозначена, сред ценни археологически находки, до които се достига с асансьори и ескалатори при оптимално осветление, но ценната експозиция е застрашена от вече загатнат вандализъм несвързан с църквата. Наличието на жилищни и обществени сгради, руини на църкви, булевард и две пресичащи се линии на подземна железница в центъра на това микро-светогорие не възпрепятства усъвършенстването на цялата

идея на площада на религиозната толерантност. Към това послание може да се добави и качествено ново разбиране на социалното включване на хората в неравностойно положение, особено като се има предвид, че и двата значителни паметника на ислямската и еврейска архитектура, а вероятно и останалите разрушени джамии в близост и в целия град имат значително по-малко стъпала при входовете си от църквите...

4.2.1. Пресечни точки на съседни храмове и общности

В този трети фокус на святост в столичния център Ротондата е един от най-достъпните обекти, вероятно защото е в центъра на ценен археологически комплекс, заключен на територията на най-важните държавни административни сгради, съчетани с търговски, жилищни, хотелски и отбранителни части, включително и на подземни и недостъпни за обществеността нива. Трудността тук да се изгради енорийски център се компенсира от наличието на заведение в близост и възможностите за ползване на църковни помещения по съвместителство със съседни църкви. Съществува и потенциал за разкриване на подземни нива и изграждане на връзки между храмовете към митрополитския комплекс от църковни сгради. Не е за пример иначе стабилната метална стълбищна конструкция, която загрозява Ротондата откъм абсидата в опит да подsigури достъп домалката градинка сред руините, където вече се провежда и лития, въпреки резервите на историците към легендата очертаваща там лобното място на мъченика... Как да се представи на обществеността ситуация на свещено място, заключено сред важни институционални сгради, което се нуждае от оптимизация за целта на поклонничеството?

4.2.2. Търсене на логическа връзка между отделните паметници

Църквата „Света Петка Иконийска-Самарджийска“ (Фигури 11 и 12), която стои като един остров на светостта и древността, се оказва в центъра на околните пространства, въпреки че доскоро изглеждаше

сякаш постепенно губи и последните си възможности за нормален църковен двор и градинка. В миналото храмът оцелява благодарение на търговски център, после като редица паметници на културата – чрез намек за погребение на костите на Васил Левски. Не по-малко ценните десетки църкви в близост са сринати още при градското планиране в края на XIX в., други са увредени при атентат, бомбардировки, култово строителство и са правени опити елементи от тях да бъдат документирани, съхранени, експонирани или възстановени. При съвременните разкопки се появяват безценните руини на няколко древни храма, без да бъде обозначено на кого са били посветени църквите, както се предполага от археолозите. Остава и обосновано да се предположи също така и че най-запазени остават светите места на кръстопът, които са най-често посещавани, заобикаляни и наблюдавани?

Фигура 11. По-трудният подстъп към храма чрез слизване и изкачване напомнящ на обичаите на покаяно провиране под икони и през пещери за здраве.

Фигура 12. „По-лесният“ начин да се достигне до наоса на църквата през историческия вход с малката стара врата откъм западната фасада. Фотографията не показва уюта и представителността на новите удачно решени околни пространства в непосредствена близост до новия туристическо-информационен център, които вече стават и предпочитано място за събития.

Във възстановеното Ларго беше експониран олтар (Фигура 13), най-вероятно принадлежал на разрушената преди около 130 години църква „Богородица Пречиста“, оказала се, където е отбелязана и на археологическите карти, на пътното платно издигнато над днешното метро. Съхранена внимателно, но на части в добър транспортен склад, църквата е изложена като открит параклис на много удобно място по пътя през дългия подлез в близост до руините на други два храма, останали невидими под близките сгради от север. На каменния свети престол понякога гори пламъче като във всички олтари и в очакване да се възстанови и богослужението... При такива събития, струва ли си някой да се замисля защо тъкмо при този подлез асансьорът от едната страна дълго не работи и жлебовете му вече са запълнени от изсъхнали листа, а в другия край още няма асансьори (Фигура 14)? За сметка на това там е картата на крепостта, експозицията с архивни

снимки от разкопките и, не на последно място, има платен достъп до санитарен възел, какъвто в другите подземи и в метрото няма...

Фигура 13. Експонираните в Ларгото руини на древната църква „Богородица Пречиста“ са едно от светите места в града наистина достъпно за всички, макар и все още само с въжана преграда ограничаваща подхода към олтара и престола и все още без обозначение на името и историята на храма, но с възможност от есента да се види истинското място, където е разкрит. Фотографията представя момента, в който хората слизат и продължават пътя си, след като преди това лесно и бързо са преминавали пътем през въображаемата част на наоса и са се поклонили. На светия престол обикновено има икона и свещ.

4.3. Трудността да се разглежда самостоятелно един от тези свещени обекти

Енорията при старата църква „Света Петка Самарджийска“, обг-рижвана от едни от най-дейните клирици в града и посещавана от множество вярващи минувачи всеки ден, вероятно е храмът с най-усложнен подстъп към наоса. Днес в подземие то вече няма указателна табела за вход от 5 лв. за българи и чужденци, но за да се запали свещ се слиза по едни стъпала (Фигура 11), а за да влезе на служба се изкачва по още стълби в тъмното и се минава по вита стълба, докато се достигне светлината... Излизането протича по пътя на слизване от светлина към тъмнина и спъването и пребиването на хората не би било необичайно.

Фигура 14. Стълбищата и подлезите в съвременната столица не от вчера съпътстват най-интензивния човекопоток на възловите места в градското пространство като стария център, гарата, мостовете, метрото, моловете. Тъй като носят елемент на представителност, хората дори не забелязват, когато асансьорите или ескалаторите не работят и колко дълго продължава това.

Църквата, макар и нещо обгрижвана от администрация и духовенство, все още фигурира в кадастриалните планове като подземен археологически обект и достъпът до документацията ѝ остава невъзможен, поне при скромните усилия на активистите на настоятелството и издателство „Инле“ по съставянето на готвената от десетилетия книга. Въпреки привличането на редица водещи експерти за съвет, оказва се, че храмът не може да бъде преустроен така, че при влизане да се избегне подземие то или опасната за деца метална конструкция водеща до твърде ниския по средновековному западен вход (Фигура 12). Бетонните укрепления на постройката от времето, когато още не са се повдигали въпросите за характера на археологическите възстановки трудно биха позволили архитектурно преустройство без вреда за конструкцията на древната църквичка с толкова ценни стенописи и интензивен енорийски живот. Остава към момента фантастичната възможност да се влиза и излиза от храма някак по-плавно, защо не и от

горните пешеходни нива, което може да се обмисля по молитвите на служещите и поклонниците, с помощта на специалистите проучващи проблема интердисциплинно¹¹ но особено на организациите на хората с увреждания, които единствено биха могли да оценят ситуацията адекватно...

Заклучение и изводи

На този етап, въз основа на представеното проучване, може да се обобщи, че все още не е реално възможно храмовете в центъра на днешната българска столица да бъдат в обозримо време пригодени за достъп от страна на вярващи и туристи със специални потребности. Първата и основна причина за това е отсъствието на разбиране в обществото и в църковните среди за необходимостта от целенасочени усилия по интегрирането на всички потенциални участници в пълноценни поклоннически и туристически инициативи. Ежедневният и празничен религиозен живот у нас не е на нивото на други православни и християнски общности по света, където се мисли за по-добра визуализация, дигитализация, озвучаване за да се представи оптимално вярата закодирана в българското културно наследство.

През последните две десетилетия пастирската дейност в българските православни енории и обители видимо и осезаемо се възражда. Но в страната все още не е преодолян стереотипът, че водещите световни тенденции в християнизирването и хуманизирането на отношението към ближните в трайно или временно затруднено положение, у нас са в ущърб на духовния живот на повечето вярващи, поради оскъдицата. На тази нагласа се дължи драстичната разлика между достъпните външни и ограничените вътрешни санитарни възли в някои свещени обекти, където все още няма обективни туристически изисквания. Подобна е ситуацията с възпрепятстването на фотографирането без обективни основания, освен сигурността, регламентираното заплащане, авторските права, реда и безопасността при богослужение, опазване на паметниците и др.

¹¹ Вж. по-подробно: Богданова, Галина, Негослав Събев, Достъпност на туристическите услуги за хора с увреждания, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 3, 2017, с. 156-163.

Нашите свети места днес не са толкова изпълнени с хубави свещени изображения и одухотворени личности, колкото със забранителни надписи подчертаващи важността на външния израз на благочестието, грижата за храмовете и ближния... Възможно е след няколко поколения, най-колоритните спомени на хората от семейното им посещение на някое свето място да описват предимно ползването на санитарния възел като много по-трудно и рисковано от изкачването по разбитите стълби с количка, а цялото поклонническо пътуване да се е оказало по-близко до представите за слизване в преизподнята, отколкото до посещение на място създадено да напомня на небесните селения. Как да се избегне загубата на същественото в тези толкова натрапчиви детайли при поклонничеството като се започне от центъра на столичния град?

Фигура 15. Безопасен достъп за всички до светите места в България – кауза, която си заслужава видимост, съпричастие и подкрепа! Въпреки, че Софийска община прави на високо професионално ниво и невъзможното, необходима е обществена подкрепа за да се промени съзнанието за този проблем.

Засега остава надеждата, че истинските поклонници и планинари са аскети, далеч от манията, но напреднали в посветеността, никак не обръщат внимание на много от анализираните в този текст подробности. Въодушевените религиозни туристи (някои от които непричастни към друг вид рекреационни инициативи) понякога са склонни за момент дори да пренебрегнат прекрасните гледки разкриващи се сред

градския, селски или природена пейзаж за да се молят уединено или да обсъждат, доколко поведението и облеклото на участниците в поклонничеството са наистина благочестиви, повече отколкото адекватни на конкретните планински условия. А през това време съществуват и битуват и други хора, които вероятно са и болшинство – възрастни, отрудени, немошни и желаещи да достигнат до светите места и по необходимост, много повече, отколкото за отдих и забавление. Затова сакралните пътувания и у нас, въпреки незначителния пазарен сегмент, който заемат, следва да подчертават грижата за другия и жертвоготовността, да предлагат варианти за различни по физическа, душевна и духовна мотивация, нагласа (емоционална и интелектуална), подготовка и потенциал поклонници (Фигура 15.), в съчетание с ценностите на туристическия спорт и ентузиазизираното конкурентно покоряване на света чрез простиране на човешките възможности все по-високо.

Литература

1. Galina Bogdanova, Negoslav Sabeв, Accessibility of Tourist Services for People with Disabilities, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 3, 2017, Regional Public Library “P. R. Slaveykov” V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 156-163 (Богданова, Галина, Негослав Събев. Достъпност на туристическите услуги за хора с увреждания, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.), Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 3, 2017, ВТ, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2017, с. 156-163) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2017/12-KIN-2017.pdf> (30.04.2018, 10:23);
2. Dimitrov, Ivan, Christian Pilgrimage – Theory and Practice, Spiritual Culture, No 3, 2001, Pages: 1-11; Worship and Pilgrimage. Historical-Exegetic View, Spiritual Culture, No 5, 1998, Pages: 15-27 (Димитров, Иван, Християнското поклонничество – теория и практика, сп. Духовна култура, № 3, 2001, с. 1-11; Поклонение и поклонничество. Историко-екзегетически поглед. Духовна култура, № 5, 1998, с. 15-27;

3. Kesler, Michail, Eastern Orthodox Christian Temples, Volume 1 Idea and Image, Moscow, Arhhram, ISBN 5-88111-027-7 2004; Volume 2 Eastern Orthodox Christian Temples and Ensembles. Manual on Design and Building, Moscow, Arhhram, ISBN 5-88111-027-7, 2003 Volume 3 Examples of Architectural-Constructional Decisions, Moscow, Arhhram, ISBN 5-88111-027-7 2005, Supplement: Collection of Catalogue Sheets: Churches, Chappels, Belfries, Church Houses, Volume 1, Moscow, Arhhram, ISBN 5-9685-0012-3, 2005 (Кеслер, Михаил, Православные храмы, т. 1 Идея и образ, М., Арххрам, ISBN 5-88111-027-7, 2004, т. 2 Православные храмы и комплексы. Пособие по проектированию и строительству, М., Арххрам, ISBN 5-88111-027-7, 2003, т. 3. Примеры архитектурно-строительных решений, М., Арххрам, ISBN 5-88111-027-7, 2005, Приложение: Сборник каталожных листов: Храмы, часовни, звонницы, причтовые дома, т. 1, М., Арххрам, ISBN 5-9685-0012-3, 2005); <http://kesler.ortox.ru>;
4. Evgeny Koev, Paskal Piperkov, On the Route of Transfer of the Relics of Saint John of Rilla from Sredets to Tarnovgrad in 1195. Chronology of the Pilgrimage March “Saint John of Rilla” 2016, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 3, 2017, Regional Public Library “P. R. Slaveykov” V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 70-100 (Коев, Евгени, Паскал Пиперков, За пътя на пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Средец до Търновград през 1195 г. Хронология на Поклоническия поход „Св. Иван Рилски“ 2016, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 3, 2017, ВТ, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2017, с. 70-100) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2017/06-KIN-2017.pdf> (30.04.2018, 10:17);
5. Pavlov, Pavel, Connection: Saint John of Rilla – Sredets, Triaditsa, Sofia. Potential of Theological-Historical Interpretation, Theological Thought, No 3-4, 1999, ISSN 1310-7990, Pages: 51-56 (Павлов, Павел, Връзката свети Йоан Рилски – Средец, Триадица, София. Възможност за богословско-историческа интерпретация, сп. Богословска мисъл, № 3-4, 1999, ISSN 1310-7990, с. 51-56);

6. Piperkov, Paskal, Studies of Places, Related to Saint John of Rilla. Chronology of the Pilgrimage March "Saint John of Rilla" 2015, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 2, 2016, Regional Public Library "P. R. Slaveykov" V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 117-126 (Пиперков, Паскал, Проучвания на места, свързани със свети Иван Рилски. Хронология на поклонническия поход „Свети Иван Рилски“ 2015, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 2, 2016, ВТ, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2016, с. 117-126) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2/13-KIN-2016.pdf> (30.04.2018, 10:33); Pilgrimage Routes at Holly Mount of Tarnovo, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 1, 2015, Regional Public Library "P. R. Slaveykov" V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 60-80 (Поклоннически маршрути в Търновската Света гора, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, т. 1, 2015, ВТ, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2015, с. 60-80, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-1/07-KIN-2014-1.pdf>, (30.04.2018, 12:50);
7. Rangelov, Vesselin, Spacial and Functional Organisation of Monastery and Convent Courtyards in Bulgaria, Varna, LiterNet Electronic Press, 13.08.2016, ISBN 978-954-304-416-0, 2016 (Рангелов, Веселин, Пространствена и функционална организация на манастирските дворове в България, Варна, ЕИ LiterNet, 13.08.2016, ISBN 978-954-304-416-0, 2016) <https://litenet.bg/publish31/v-rangelov/manastirskite/index.html> (30.04.2018, 09:12); Atlas. Collection of Additional Materials for Studying Bulgarian Monastery and Convent Ensembles, Varna, LiterNet Electronic Press, 25.12.2016, ISBN 978-954-304-417-7, 2016 (Атлас. Сборник помощни материали при изучаването на българските манастирски комплекси. Помагало, Варна, ЕИ LiterNet, 25.12.2016, ISBN 978-954-304-417-7, 2016) <https://litenet.bg/publish31/v-rangelov/atlas/index.html> (30.04.2018, 09:17);
8. Rashkov, Ivan, Symbolism in Early Christian Catacomb Art, Spiritual Culture, No 11, 1992, Pages: 13-23 (Рашков, Иван, Символизмът в раннохристиянското катакомбено изкуство, сп. Духовна култура, № 11, 1992, с. 13-23);

9. Tuleshkov, Nikolay, (ed.), Handbook of Eastern Christian Orthodox Church Constructing, Sofia, BAS, ISBN 954-430-908-X, 2002 (Тулешков, Николай, (ред.), Наръчник по православно храмово строителство, С., БАН, ISBN 954-430-908-X, 2002;
10. Chureshki, Stephan, Eastern Orthodox Christianity and Communism in Bulgaria 1944-1960, Sofia, Prosveta, ISBN 954-01-1669-4, 2004 (Чурешки, Стефан, Православието и комунизмът в България 1944-1960 г., С., Просвета, ISBN 954-01-1669-4, 2004);
11. Sofia Municipality. Terms of Reference for Research and Design “Urban Concept and Architectural Urban Development of Saint Nedelya Square. Sofia, 2013 (Софийска община. Техническо задание за проучване и проектиране „Урбанистична концепция и архитектурно-благоустройствено оформяне на площад „Света Неделя“. София, 2013, https://www.sofia-agk.com/esoft/tyrgove_i_konkursi/2013/Konkurs_Sveta_Nedelq_2013-01-07/Tehnichesko_zadanie_za_prouchvane_i_proektirane.pdf)

*Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова
Издателство „Инле“, София, България*

*Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova
INLE Publishers, Sofia, Bulgaria
E-mail: contact@inlebooks.com, lianagalabova@abv.bg*

<i>Научна поредица</i>	<i>Science series</i>
<i>Културно-историческо наследство:</i>	<i>Cultural and Historical Heritage:</i>
<i>опазване, представяне,</i>	<i>Preservation, Presentation,</i>
<i>дигитализация</i>	<i>Digitalization</i>
<i>Том 4, брой 2, 2018</i>	<i>Volume 4, Issue 2, 2018</i>

<i>Редактори</i>	<i>Editors</i>
<i>Петко Ст. Петков</i>	<i>Petko St. Petkov</i>
<i>Галина Богданова</i>	<i>Galina Bogdanova</i>

<i>Институт по математика и</i>	<i>Institute of Mathematics and</i>
<i>информатика, БАН</i>	<i>Informatics, BAS</i>

<i>РНБ „П. Р. Славейков”</i>	<i>RPL “P. R. Slaveykov”</i>
<i>Велико Търново, България</i>	<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>

ISSN: 2367-8038
Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>